

การศึกษาบทบาทภาคประชาสังคม ภาคเอกชน และภาครัฐ
ในการนำนโยบายเกษตรอินทรีย์ไปปฏิบัติ: กรณีศึกษาการส่งเสริม
การปลูกข้าวอินทรีย์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง*
A STUDY OF ROLES OF CIVIL SOCIETY, PRIVATE SECTOR AND PUBLIC
SECTOR FOR ORGANIC AGRICULTURAL POLICY IMPLEMENTATION:
A CASE STUDY OF ORGANIC RICE IN THAILAND'S
LOWER NORTHEASTERN REGION

เพียงกมล มานะรัตน์

Phengkamon Marnarath

อัญชญา ณ ระนอง

Anchana Na Ranong

สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

National Institute of Development Administration, Thailand

E-mail: pumpui.sig@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาพัฒนาการของการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์และบทบาทของทุกภาคส่วนในการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง และ 2) ศึกษารูปแบบการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติของสามจังหวัด อาศัยการศึกษาวิจัยในเชิงคุณภาพ ใช้วิธีการสัมภาษณ์ตัวแทนภาคประชาสังคมที่ดำเนินการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ในพื้นที่วิจัยอย่างต่อเนื่อง ภาคเอกชน ได้แก่ ตัวแทนธุรกิจผู้รับซื้อและส่งออกข้าวอินทรีย์และผู้บริหารหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ในพื้นที่วิจัย รวมทั้งยังใช้การสังเกตและข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องเป็นเครื่องมือในการจัดเก็บข้อมูล โดยใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลจากการตีความและการสอบถามข้อมูลแบบสามเส้า ผลการวิจัยพบว่า 1) พัฒนาการของข้าวอินทรีย์แบ่งออกเป็นยุคเริ่มต้นที่ดำเนินการโดยภาคประชาสังคมและภาคเอกชน ต่อมาคือการสนับสนุนผ่านนโยบายระดับจังหวัดของผู้ว่าราชการจังหวัด และเกิดเป็นยุทธศาสตร์การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์แห่งชาติฉบับแรกถึงฉบับที่ 2 ที่นำมาใช้ถึงปัจจุบัน 2) ภาคประชาสังคมและภาคเอกชนมีบทบาทเป็นอย่างยิ่งในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร แม้ว่าต่อมาภาครัฐจะกลับมาส่งเสริมเกษตร

* Received 2 July 2021; Revised 9 October 2021; Accepted 13 October 2021

อินทรีย์ แต่ภาคประชาสังคมและภาคเอกชนยังคงมีความเชี่ยวชาญมากกว่าภาครัฐ ด้วยการประสานงานและการใช้ตลาดนำการผลิต ช่องทางการตลาด องค์ความรู้ด้านเกษตรอินทรีย์ และการทำงานร่วมกันระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนกับภาครัฐ อีกทั้งยังพบว่าความต่อเนื่องของการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ โครงสร้างการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับจังหวัด ความเข้มแข็งและความสามารถด้านการตลาดของกลุ่มเกษตรกรมีผลต่อความยั่งยืนในการปลูกข้าวอินทรีย์และการขยายพื้นที่ข้าวอินทรีย์

คำสำคัญ: ข้าวอินทรีย์, นโยบายสาธารณะ, การนำนโยบายไปปฏิบัติ

Abstract

The objectives of this research article were to 1) studying the development of organic rice cultivation promotion and the roles related sectors in implementing organic rice cultivation promotional policies in Lower Northeastern provinces; and 2) studying the models for implementing policies to promote organic rice cultivation in three provinces. The study involved qualitative research based on interviewing the representatives of civil society organizations who producing organic rice continuously, the representatives of private sectors who are buyers and exporters of organic rice, and the representatives of public sectors related to organic rice promoting. In addition, observation and relevant documents were also applied. The research utilized the interpretation of the data acquiring from interviews and documents, and validated data by applying the triangulation method. The findings indicate that 1) in the earlier organic rice and agriculture was led by the civil society and private sectors, then it was supported by the provincial policies of some governors. The national organic agricultural development strategies were formulated later. 2) The roles of civil society and the private and public sectors play a great role in promoting completely organic rice, although the public sector switched to the promotion of organic agriculture later on. However, civil society and the private sector still have more expertise than the public sector in using their experience in marketing to lead production, marketing channels, complete knowledge of organic agriculture, shortages of workforce, as well as collaboration between NGOs and the public sector. The findings also indicate that the continuity of provincial organic rice promotion, provincial policy implementation structure, marketing strength and the ability of farmers all affect the sustainability of organic rice cultivation and the expansion of organic rice cultivation area.

Keywords: Organic Rice Cultivation, Public Policy, Policy Implementation

บทนำ

กระแสความนิยมเกษตรอินทรีย์มีเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทั้งในระดับสากลและในประเทศด้วยเหตุผลด้านสิ่งแวดล้อม คุณภาพอาหาร และความกังวลด้านสุขภาพ ในระดับสากลพื้นที่ทำเกษตรอินทรีย์อินทรีย์มีจำนวนถึง 37.2 ล้านเฮกเตอร์ในปี 2011 เพิ่มขึ้นจาก 2 ทศวรรษที่แล้วกว่าสามเท่าตัว การขยายพื้นที่การเกษตรอย่างกว้างขวางนั้นสอดคล้องกับการเจริญเติบโตของตลาดอาหารและเครื่องดื่มอินทรีย์ที่มีมูลค่าถึง 6,300 ล้านดอลลาร์ หรือขยายตัวเพิ่มขึ้นร้อยละ 7 จากปี 2010 แม้ร้อยละ 90 ของตลาดสินค้าอินทรีย์จะอยู่ในยุโรปและอเมริกาเหนือ แต่ความต้องการสินค้าเกษตรอินทรีย์ในภูมิภาคเอเชีย และแปซิฟิกยังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่องในอัตราร้อยละ 15 หรือร้อยละ 20 ในแต่ละปี (Food and Agriculture Organization of the United Nation (FAO), 2014) ในกรณีประเทศไทย ข้าวมีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจและวิถีชีวิตของคนในประเทศ เนื่องจากประเทศไทยมีพื้นฐานทางสังคมเป็นสังคมเกษตรกรรมในช่วงทศวรรษที่ 1990 กว่าร้อยละ 60 ของแรงงานภายในประเทศอยู่ในภาคของการเกษตร และเกือบทั้งหมดของแรงงานในภาคการเกษตรนั้นอยู่ในกระบวนการผลิตข้าว (Udomkit, N., 2002) พื้นที่ปลูกข้าวของประเทศไทยมีทั้งหมด 56,298,939 ไร่ มีภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์มากที่สุดในประเทศไทย โดยที่จังหวัดสุรินทร์ ยโสธร และอุบลราชธานี เป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์มากที่สุดในประเทศ (Makita, R. & Tadasu, T., 2017) การขยายตัวด้านพื้นที่การปลูกข้าวอินทรีย์และความต่อเนื่องในการปลูกข้าวอินทรีย์ของทั้ง 3 จังหวัด (สุรินทร์ ยโสธร และอุบลราชธานี) ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการริเริ่มและส่งเสริมอย่างต่อเนื่องจากภาคประชาสังคม และภาคเอกชนนับแต่ช่วงศตวรรษที่ 1990 (Makita, R. & Tadasu, T., 2017) และอีกส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากบทบาทการร่วมหนุนเสริม การดำเนินการของภาคประชาสังคมและภาคเอกชนโดยภาครัฐ การร่วมส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ของแต่ละภาคส่วนในรูปแบบเครือข่าย ซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากรด้านต่าง ๆ ระหว่างกัน ส่งผลให้เกษตรกรปลูกข้าวอินทรีย์เพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาคประชาสังคมจะมีได้เกี่ยวข้องกับนโยบายเกษตรอินทรีย์ของรัฐโดยตรง แต่ภาคประชาสังคมเป็นภาคส่วนที่มีบทบาทในเชิงพื้นที่ ทั้งการส่งเสริมและการร่วมกำหนดทิศทางการส่งเสริมร่วมกับภาครัฐในระดับพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีจังหวัดสุรินทร์ ยโสธร และอุบลราชธานี ทั้งสามจังหวัดมีการขับเคลื่อนการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ และการนำนโยบายส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง ส่งผลให้การขับเคลื่อนนโยบายเกษตรอินทรีย์และการขยายพื้นที่ของการปลูกข้าวอินทรีย์ในแต่ละจังหวัดมีความแตกต่างกัน ดังนั้น การหารูปแบบความพยายามในการเพิ่มพื้นที่การผลิตข้าวอินทรีย์ของ 3 จังหวัด ที่มีพื้นที่ในการปลูกข้าวอินทรีย์มากที่สุด และมีเงื่อนไข

ด้านพื้นที่ สังคมวัฒนธรรมคล้ายคลึงกันจึงมีความน่าสนใจยิ่ง และรูปแบบดังกล่าวอาจถูกนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาข้าวอินทรีย์ในพื้นที่อื่น ๆ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์และบทบาทของภาคประชาสังคม ภาคเอกชนและภาครัฐในการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง
2. เพื่อศึกษารูปแบบการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติของสามจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง

วิธีดำเนินการวิจัย

การออกแบบการวิจัย การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเป็นการศึกษาบทบาทของภาคประชาสังคม ภาคเอกชน และภาครัฐ ในการพัฒนาข้าวอินทรีย์ ใน 3 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ที่มีพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์มากที่สุด มีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวอย่างต่อเนื่อง และมีเกษตรกรอินทรีย์เพิ่มมากขึ้น ได้แก่จังหวัดสุรินทร์ ยโสธร และอุบลราชธานี ซึ่งทั้งสามจังหวัดมีการขับเคลื่อนการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ และการนำนโยบายส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์ที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง และเพื่อให้ได้ข้อมูลที่เพียงพอในการศึกษา จะใช้การใช่วิธีการเก็บข้อมูล 4 วิธี คือ สัมภาษณ์เชิงลึก การสัมภาษณ์แบบกลุ่ม การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม และการศึกษาจากเอกสาร เพื่อความเหมาะสมในการสำรวจและการนำข้อมูลไปใช้ในอนาคต

กลุ่มตัวอย่างในการวิจัย การได้มาซึ่งกลุ่มตัวอย่างพิจารณาจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับนโยบายการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ทั้งจากภาคประชาสังคม ภาคเอกชน และภาครัฐ โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกจะใช้การสัมภาษณ์ภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้ 1) ผู้บริหารหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์ และการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ใน 3 จังหวัด ได้แก่ ผู้ว่าราชการจังหวัด พาณิชยจังหวัด เกษตรจังหวัด เกษตรและสหกรณ์จังหวัด คณะกรรมการหรือตัวแทนจากคณะกรรมการเพื่อขับเคลื่อนเกษตรกรรมยั่งยืนในแต่ละจังหวัด 2) ตัวแทนผู้ประกอบการภาคเอกชน ได้แก่ สหกรณ์กรีนเนท กลุ่มเกษตรกรทำนาโนโส กลุ่มเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืนน้ำอ้อม กลุ่มวิสาหกิจผู้ผลิตข้าวอินทรีย์เพื่อสังคม บ้านโนนยาง กลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวคุณค่าชาวนาคูณธรรมจังหวัดยโสธร สหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมีจำกัด กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์บ้านหนองมัง สหกรณ์กองทุนข้าวจังหวัดสุรินทร์ (Rice Fund Surin) สหกรณ์เกษตรกรอินทรีย์บ้านทัพไทยบริษัทยโสธรออร์แกนิก (Yasothon Organic: YO) บริษัทต้นกล้าออร์แกนิก จำกัด บริษัท J.P. Rice International 3) ตัวแทนภาคประชาสังคม ได้แก่ มูลนิธิสายใยแผ่นดิน มูลนิธิเนิเวศเกษตรชุมชน

(the Community of Agro-Ecology Foundation: CAFE) มุลนิธิสื่อสร้างสุข ประชาญ์เกษตรอินทรีย์ เป็นต้น 4) นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญด้านเกษตรอินทรีย์ รวมทั้งสิ้น 40 คน

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล การเข้าถึงผู้ที่ข้อมูลในแต่ละจังหวัดจะใช้วิธีการ Snowball เพื่อให้ไปถึงบุคคลสำคัญที่สามารถให้ข้อมูลได้ (Key Informants) จากนั้นใช้การสัมภาษณ์แบบกลุ่มจะใช้เก็บข้อมูลจากตัวแทนหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม ผู้วิจัยจะใช้วิธีการนี้การสังเกตการณ์การประชุม หรือการดำเนินงานของภาครัฐ และภาคประชาสังคม ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ในแต่ละจังหวัด และนำไปรวมการศึกษาจากเอกสารจะเป็นการศึกษาจากงานวิจัย และบทความต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลเกี่ยวกับการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ และบทบาทในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ของตัวแสดงในภาคส่วนต่าง ๆ รวมถึงนโยบายและกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ ทั้งในแง่ที่เป็นการสนับสนุน และสร้างอุปสรรคในการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ นอกจากนี้ การวิจัยครั้งนี้ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลในรูปแบบการตีความ และการสอบทานข้อมูลด้วยวิธีการ ตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangular Analysis)

ผลการวิจัย

การศึกษาพัฒนาการเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ของ 3 จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง มีผลการวิจัยดังต่อไปนี้

1. ศึกษาพัฒนาการของการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์และบทบาทของทุกภาคส่วนในการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง

1.1 การศึกษาพัฒนาการของการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ สามารถสังเคราะห์ภาพรวมพัฒนาการเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ของ 3 จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ได้เป็น 4 ยุค ดังนี้

ยุคเริ่มต้นข้าวอินทรีย์และเกษตรอินทรีย์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ช่วงระหว่างปี 2528 - 2545 ถูกขับเคลื่อนโดยภาคประชาสังคมและภาคเอกชน รวมถึงผู้นำชุมชนหรือประชาญ์เกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ เช่น ในจังหวัดสุรินทร์ พระสงฆ์ ผู้นำกลุ่มชาวนาประชาญ์เกษตรอินทรีย์ ผู้นำชุมชน นักพัฒนาเอกชนขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่และจากส่วนกลาง ได้ริเริ่มส่งเสริมให้เกษตรกรทำการเกษตรแบบธรรมชาติและปลูกข้าวอินทรีย์ เพื่อเป็นการทำการเกษตรทางเลือก และเป็นแนวทางแก้ปัญหาความยากจนของเกษตรกร จากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อการส่งออก ที่เน้นการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้น (อุบล อยู่หว่า, 2562) หรือเป็นการทำการเกษตรภายใต้อิทธิพลของ Commercial Rice Regime ต่อมาเมื่อกลุ่มเกษตรกรต้องการปลูกข้าวอินทรีย์เพื่อการส่งออกในเชิงพาณิชย์ องค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่และส่วนกลาง เช่น มูลนิธิชุมชนเกษตรนิเวศน์ และ Green Net ได้เข้ามามีบทบาทในการหนุนเสริมผู้นำชุมชนในการสร้างการเปลี่ยนแปลง และด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับห่วงโซ่ข้าวอินทรีย์ทั้งระบบ

(วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2563) กรณีจังหวัดยโสธร การริเริ่มส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ถูกขับเคลื่อนโดยภาคประชาคม และผู้นำชาวนา ที่ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดแนววิพากษ์ของฝ่ายซ้ายเดิม ได้ทำการวิเคราะห์ปัญหา และหาแนวทางเพื่อแก้ไขปัญหานี้สืบจากการทำการเกษตรของชุมชน ด้วยการส่งเสริมให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวอินทรีย์ และได้รับการหนุนเสริมด้านการตลาดข้าวอินทรีย์เพื่อการส่งออกจากองค์กรพัฒนาเอกชน

ยุคการส่งเสริมข้าวอินทรีย์โดยผู้ว่าราชการจังหวัด ลักษณะของพัฒนาการในช่วงนี้ คือ ผู้ว่าราชการจังหวัดของทั้งจังหวัดสุรินทร์และยโสธร ในช่วงปี พ.ศ. 2542 - 2547 มีบทบาทในการให้การสนับสนุนและส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ ด้วยการกำหนดให้เป็นนโยบายหลักของจังหวัดและงบประมาณผู้ว่าราชการจังหวัดแบบ CEO เพื่อสนับสนุนทรัพยากรให้กับกลุ่มเกษตรกรต่าง ๆ โดยดำเนินการควบคุมไปกับควบคุมไปกับภาคประชาสังคมและภาคเอกชนที่ได้ส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปก่อนแล้ว (เกษมศักดิ์ แสนโกชณ์, 2563) ดังนั้นความเข้มข้นหรือการลดลงของกระแสการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างในแต่ละจังหวัด ส่วนหนึ่งมาจากระดับการสนับสนุนและความเข้าใจส่วนตัวของผู้ที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดของจังหวัดนั้น ๆ (นพดล ผุดผ่อง และคณะ, 2561)

พัฒนาการช่วงการเกิดยุทธศาสตร์การส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์แห่งชาติฉบับแรกถึงฉบับที่สอง พ.ศ. 2551 - 2559 พัฒนาการในช่วงนี้เกิดขึ้นนับแต่ปี 2551 ที่ยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรกรอินทรีย์แห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2551 - 2554) ถูกประกาศใช้ การกำหนดช่วงเวลาดังกล่าวนี วิฑูรย์ ปัญญากุล ได้ให้เหตุผลถึงการแบ่งช่วงเวลาในช่วงนี้ว่า “การประกาศใช้ยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรกรอินทรีย์แห่งชาติ ถือเป็นหลักฐานที่ชัดเจนถึงการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางด้านการเกษตรระดับประเทศของไทย และแม้แผนยุทธศาสตร์เกษตรกรอินทรีย์ในฉบับนี้จะไม่มีส่วนเชิงรูปธรรมอย่างชัดเจนนัก แต่แผนยุทธศาสตร์นี้ ได้ให้แผน/แนวทางและกลไกรวมถึงการขับเคลื่อนการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์อย่างเป็นรูปธรรมในระดับชาติ รวมถึงงบประมาณและทรัพยากรอื่น ๆ ในการนำนโยบายไปปฏิบัติ เป็นหมุดหมายที่แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทิศทางของนโยบายและแนวทางการส่งเสริมการทำเกษตรในระดับชาติของประเทศไทย” (วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2563) ทิศทางการเปลี่ยนแปลงของนโยบายระดับชาติด้านการเกษตรดังกล่าว ส่งผลต่อพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ในห้วงเวลานั้นหลายประการ เช่น การส่งเสริมข้าวอินทรีย์ในฝั่งภาคประชาสังคมและภาคเอกชนดำเนินการก้าวหน้าไปอย่างต่อเนื่องในจังหวัดยโสธรและสุรินทร์ แต่ทิศทางของความก้าวหน้านั้น เป็นการเน้น การเพิ่มจำนวนสมาชิกและพื้นที่ข้าวอินทรีย์ภายในกลุ่มสหกรณ์ข้าวอินทรีย์แต่ละกลุ่ม เห็นได้จากการขยายกำลังการผลิตข้าวอินทรีย์และปริมาณการส่งออกข้าวอินทรีย์ของกลุ่มข้าวอินทรีย์กลุ่มเดิมที่เพิ่มสูงขึ้น หรือในกรณีจังหวัดอุบลราชธานี ที่กลุ่มภาคประชาสังคม ผลักดันนโยบายเกษตรกรอินทรีย์ในระดับจังหวัด ผ่านกระบวนการสมัชชาสุขภาพจังหวัด ปี พ.ศ. 2556 และได้รับการประกาศเป็นวาระของจังหวัด คือ “อุบลราชธานีเมืองแห่งเกษตรกรอินทรีย์” หรือ กรณีจังหวัดยโสธรในช่วงปี 2559 ผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร วางแนวทาง

ในการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ของจังหวัดอย่างเข้มข้นอีกครั้ง ประกอบกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ยังคงดำเนินแนวทางการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ตามยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ โดยเลือกจังหวัดยโสธรให้เป็น โมเดลในการขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์ (ยโสธรโมเดล) ที่แนวทางการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์เกิดขึ้นจากการมีส่วนร่วมของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ภาคประชาสังคม ภาคเอกชน และภาครัฐ โดยทุกส่วนราชการในจังหวัดต้องนำเอาเกษตรอินทรีย์เป็นยุทธศาสตร์หลักในการดำเนินงานของหน่วยงาน และยโสธรโมเดลยังถูกนำไปเป็นต้นแบบในการขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12 และนำไปสู่การทำ MOU ขยายพื้นที่เกษตรอินทรีย์ของจังหวัดยโสธร รวมถึงยุทธศาสตร์การขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์วิถียโสธร เพื่อผลักดันให้เกิดการขยายพื้นที่ดังกล่าว (อังคณา บุญสาม, 2562)

ยุคหลังจากประกาศใช้ยุทธศาสตร์เกษตรอินทรีย์แห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2560 - ปัจจุบัน ช่วงนี้เป็นช่วงที่ข้าวอินทรีย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ได้รับการส่งเสริมอย่างเข้มข้นจากทั้งนโยบายของประเทศ เช่น ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 นโยบายของรัฐบาล ที่ให้ความสำคัญกับเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ โดยเฉพาะการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2560 - 2564) นโยบายระดับกระทรวง เช่น แผนพัฒนาการเกษตรในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 หรือ โครงการระดับกรม ได้แก่โครงการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ (โครงการข้าวอินทรีย์ล้านไร่) ของกรมการข้าว ผลจากนโยบายดังกล่าว กระตุ้นให้เกิดการขยายพื้นที่ข้าวอินทรีย์ทั่วทั้งประเทศอย่างกว้างขวาง รวมถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง โดยเฉพาะข้าวอินทรีย์ในมาตรฐาน Organic Thailand ของทั้ง 3 จังหวัด ในขณะที่ผลกระทบของนโยบายดังกล่าวต่อภาคประชาสังคมและภาคเอกชนในจังหวัดสุรินทร์ ยโสธร และอุบลราชธานี พบว่า แม้การส่งเสริมข้าวอินทรีย์ขยายตัวมากขึ้นตามกระแสความต้องการของตลาด ความต้องการข้าวอินทรีย์เพื่อการส่งออกมีจำนวนมากกว่าจำนวนข้าวอินทรีย์ที่ผลิตได้ แต่ความเข้มแข็งของสหกรณ์เกษตรอินทรีย์หลายกลุ่มกลับลดลง เนื่องจากเงินอุดหนุนจากโครงการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ (ข้าวอินทรีย์ล้านไร่) จูงใจเกษตรกรจำนวนหนึ่ง ให้เลือกที่จะลาออกจากกลุ่มสหกรณ์ข้าวอินทรีย์ที่ผลิตข้าวตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์เพื่อการส่งออกที่เดิมตนเคยเป็นสมาชิก เพื่อสมัครเข้าร่วมโครงการฯ และเปลี่ยนระบบการรับรองข้าวอินทรีย์จากเกษตรอินทรีย์มาตรฐานสากล มาเป็นมาตรฐาน Organic Thailand ส่งผลให้กลุ่มสหกรณ์ข้าวอินทรีย์หลายกลุ่มมีจำนวนสมาชิกและปริมาณข้าวอินทรีย์ลดลง สภาวะเช่นนี้กระทบกับความเข้มแข็งของกลุ่มสหกรณ์ชาวนาอินทรีย์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (บุญส่ง มาตขาว, 2562)

1.2 บทบาทของทุกภาคส่วนในการนำนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ไปปฏิบัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง จากพัฒนาการของเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง เห็นได้ว่าภาคส่วนแรกที่เกี่ยวข้องกับข้าวอินทรีย์ตามพัฒนาการของข้าวอินทรีย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ได้แก่ ภาคประชาสังคม (Civil Society)

ประกอบไปด้วย องค์กรศาสนา ผู้นำชาวนาหรือปราชญ์เกษตรอินทรีย์และกลุ่มองค์กรชาวนา องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) นักวิชาการ องค์กรรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ (Certification body) ที่มีได้สังกัดหรือเป็นหน่วยงานของรัฐเครือข่ายสนับสนุนเกษตรอินทรีย์ โดยในส่วนนี้จะเป็น การวิเคราะห์บทบาทของภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับข้าวอินทรีย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนล่าง ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทและความสำคัญของหน่วยงานภาครัฐและภาคประชาสังคม โดยเฉพาะหน่วยงานภาครัฐระดับจังหวัดและผู้ว่าราชการจังหวัด และองค์กรรับรองมาตรฐาน เกษตรอินทรีย์

1.2.1 บทบาทภาคประชาสังคม

องค์กรศาสนาและองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น กลุ่มอโศก มูลนิธิสายใยแผ่นดิน Green Net CAFE มูลนิธิสื่อสร้างสุข ปราชญ์เกษตรอินทรีย์ มีบทบาทในการส่งเสริม การปลูกข้าวอินทรีย์ให้กับกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ใน 3 จังหวัด ได้แก่ ผู้ก่อตั้งกองทุน ข้าวสุรินทร์ สหกรณ์เกษตรอินทรีย์ทัฟไทย จังหวัดสุรินทร์ กลุ่มเกษตรกรทำนาโนโส กลุ่ม วิชาชีพผู้ผลิตข้าวอินทรีย์เพื่อสังคมบ้านโนนยาง และกลุ่มวัดป่าสวนธรรมรวมใจ จ.ยโสธร ดังนี้ 1) บทบาทในการสนับสนุนให้เกิดการปรับเปลี่ยนมาสู่ระบบอินทรีย์ ได้แก่ การจูงใจให้เกษตรกร ปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบอินทรีย์ด้วยการใช้หลักศีล 5 ของพุทธศาสนา (บุญเรื่อง พุทธบุตร, 2563) 2) ร่วมเป็นวิทยากรกับภาครัฐและภาคประชาสังคมในการเผยแพร่แนวความคิดและองค์ความรู้ เรื่องเกษตรอินทรีย์ ผ่านการจัดตั้งศูนย์ฝึกอบรมเกษตรอินทรีย์ภายในเขตวัด พร้อมกับการ สนับสนุนปัจจัยการผลิตด้านเกษตรอินทรีย์ต่าง ๆ เช่น เมล็ดพันธุ์ข้าวอินทรีย์ ปุ๋ยอินทรีย์ และ น้ำหมักชีวภาพต่าง ๆ 3) บทบาทด้านการตลาด ด้วยการใช้อุปกรณ์ผู้ศรัทธาเป็นช่องทางในการ กระจายข้าวอินทรีย์ รวมถึงการใช้สื่อต่าง ๆ เป็นช่องทางในการจำหน่ายข้าวอินทรีย์

1.2.2 บทบาทภาคเอกชน

ภาคเอกชนที่เกี่ยวข้องกับข้าวอินทรีย์และเกษตรอินทรีย์ แบ่ง ออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ภาคธุรกิจเอกชนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับข้าวอินทรีย์ เช่น ผู้ส่งออกข้าว บริษัทแปรรูปอาหาร ซูเปอร์มาร์เก็ต ห้างค้าปลีก - ส่ง และโรงสีเอกชน และกลุ่มที่สอง ได้แก่ สหกรณ์การเกษตรของชาวนาอินทรีย์ หรือกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ซึ่งมีสถานะเป็นเอกชนตาม กฎหมาย ตัวแสดงภาคธุรกิจเอกชนมีบทบาทหลักในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ คือ 1) บทบาทด้าน การตลาด ด้วยการเป็นผู้รับซื้อข้าวอินทรีย์จากชาวนาหรือกลุ่มชาวนาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การ ซื้อข้าวอินทรีย์ในระบบสัญญา (Contact Farming) ซื้อข้าวในระยะปรับเปลี่ยน หรือการรับซื้อ ข้าวอินทรีย์สด เพื่อให้สอดคล้องกับรูปแบบการขายข้าวของชาวนา (ไพศาล แจ่มจำรัส, 2562) และเป็นการรักษาปริมาณข้าวอินทรีย์ในตลาด มิให้ชาวนาขายข้าวอินทรีย์ปนกับข้าวที่ใช้ สารเคมี รวมถึงเป็นการสร้างแรงจูงใจให้ปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบอินทรีย์ หรือการเข้าร่วมเป็นภาคี กับชาวนาหรือกลุ่มชาวนา หรือร่วมกับภาครัฐ และภาคประชาสังคมในการรับซื้อข้าว (ฐิติวิชัย

เศรษฐกิจพัฒนาชัย, 2563) 2) บทบาทในการเข้าร่วมเป็นภาคีกับภาคภาครัฐและภาคประชาสังคม ด้วยการเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการขับเคลื่อนหรือส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของจังหวัด

สหกรณ์และวิสาหกิจมีบทบาทการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ได้แก่ 1) บทบาทในการสนับสนุนการรวมกลุ่มของชาวนาอินทรีย์ เพื่อช่วยเหลือในการอบรมเรื่ององค์ความรู้ นวัตกรรม ข้อมูลองค์ความรู้ด้านข้าวอินทรีย์ 2) บทบาทในการประสานความร่วมมือหรือตั้งทรัพยากร จากทั้งภาครัฐ, NGO, ภาคเอกชนเพื่อมาสนับสนุนการดำเนินงานของกลุ่ม 3) บทบาทในการให้การสนับสนุนด้านเงินทุน หรือผลประโยชน์ด้านสวัสดิการและเงินช่วยเหลือจากสมาชิกเพื่อจูงใจให้สมาชิกปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวอินทรีย์ หรือปลูกข้าวอินทรีย์ต่อไป 4) บทบาทในการจัดตั้งสถาบันการเงินชุมชน หรือกองทุนสวัสดิการ เพื่อเป็นแหล่งทุนกู้ยืมให้กับสมาชิก หรือการลงทุนปลูกข้าวอินทรีย์ หรือการออกค่าธรรมเนียมนการตรวจประเมินมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ เพื่อจูงใจให้สมาชิกปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวอินทรีย์ หรือปลูกข้าวอินทรีย์ต่อไป (พาทีน จันทสิงห์, 2563) 5) บทบาทในการสนับสนุนปัจจัยการผลิตในการทำเกษตรอินทรีย์ทั้งหมด ให้กับชาวนาอินทรีย์ เช่น พันธุ์ข้าวอินทรีย์ ปุ๋ยอินทรีย์ ชีวภัณฑ์ จุลินทรีย์ และน้ำหมักต่าง ๆ (พรธณี เสมอภาค, 2563) 6) บทบาทด้านการตลาด ด้วยการเป็นผู้รับซื้อข้าวอินทรีย์จากชาวนาสมาชิก รวมทั้งการซื้อข้าวอินทรีย์ในระยะปรับเปลี่ยน เพื่อสร้างแรงจูงใจให้ชาวนาปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบอินทรีย์ (ศิริพร สมยา, 2563) 7) บทบาทด้านมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ที่สหกรณ์และกลุ่มวิสาหกิจข้าวอินทรีย์มีบทบาทในการติดต่อตัวแทน/บริษัทผู้ตรวจรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์หรือสนับสนุนการรวมกลุ่มของชาวนาอินทรีย์ เพื่อให้เกิดการตรวจรับรองมาตรฐานแบบกลุ่ม ซึ่งประหยัดค่าใช้จ่ายในการตรวจรับรองมากกว่าการตรวจรับรองมาตรฐานเฉพาะราย 8) บทบาทในการสร้างเครือข่ายการค้าข้าวอินทรีย์ เพื่อทำหน้าที่ในการรวบรวมข้าวอินทรีย์ หรือซื้อขายแลกเปลี่ยนข้าวอินทรีย์ระหว่างกลุ่มสหกรณ์ในเครือข่าย จนนำไปสู่การจัดตั้งเครือข่ายบริษัทส่งออกข้าวอินทรีย์ของกลุ่มสหกรณ์/วิสาหกิจ (พาทีน จันทสิงห์, 2563) และ 9) บทบาทในการเข้าร่วมเป็นภาคีกับภาคเอกชนอื่น ๆ ภาครัฐ และภาคประชาสังคม ด้วยการเข้าไปร่วมเป็นคณะกรรมการขับเคลื่อนหรือพัฒนาเกษตรอินทรีย์ของจังหวัดนั้น ๆ

1.2.3 บทบาทของภาครัฐในการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์และข้าวอินทรีย์

จากการศึกษาพบว่าภาครัฐมีบทบาทที่หลากหลายในการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ ได้แก่ 1) การกำหนดนโยบาย กฎหมาย/ระเบียบเพื่อสนับสนุนเกษตรอินทรีย์ และข้าวอินทรีย์ เช่น ยุทธศาสตร์การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์แห่งชาติฉบับแรกและฉบับที่สอง ที่กำหนดแนวทางในการสนับสนุนให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบอินทรีย์ การกำหนดมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ไทย Organic Thailand ภาครัฐในระดับจังหวัดทั้ง 3 จังหวัด ได้กำหนดประเด็นเกษตรอินทรีย์ไว้ในยุทธศาสตร์การพัฒนาจังหวัด รวมถึงการกำหนดมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ระดับจังหวัด ได้แก่ มาตรฐานเกษตรอินทรีย์สุรินทร์ (มก.สร.) YASO Bos PGS นครชัย

บุรินทร์ และ PGS อุบลราชธานี 2) การสนับสนุนงบประมาณ และการให้เงินอุดหนุนแก่เกษตรกร ในโครงการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ ได้แก่ การให้เงินอุดหนุนแก่เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ (โครงการข้าวอินทรีย์ล้านไร่) โดยกรมการข้าว เป็นระยะเวลา 3 ปี เป็นต้น 3) บทบาทในการประสานร่วมมือระหว่างภาคส่วนต่าง ๆ ในการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ในแต่ละจังหวัด 4) บทบาทด้านการสนับสนุนองค์ความรู้และการสร้างความตระหนักเรื่องเกษตรอินทรีย์ ผ่านการสนับสนุนการวิจัยเกี่ยวกับความรู้เรื่องเกษตรอินทรีย์ และการประชาสัมพันธ์ถึงประโยชน์และความสำคัญของเกษตรอินทรีย์ต่อสาธารณะ

2. รูปแบบการนำนโยบายส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ไปปฏิบัติของแต่ละจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง

จังหวัดสุรินทร์: จังหวัดสุรินทร์ ได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการขับเคลื่อนการดำเนินงาน “เกษตรอินทรีย์วิถีสุรินทร์ 4.0” เพื่อเป็นคณะกรรมการในการดำเนินการนำยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ พ.ศ. 2560 - 2564 ไปปฏิบัติ คณะกรรมการชุดนี้ประกอบด้วย คณะกรรมการ 6 คณะย่อย ได้แก่ คณะกรรมการที่ปรึกษา (อดีตผู้ว่าราชการจังหวัด ตัวแทนส่วนราชการทหาร - ตำรวจ ตัวแทนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์กลุ่มต่าง ปราชญ์เกษตรอินทรีย์ และนักวิชาการ) คณะกรรมการอำนวยการ (ผู้ว่าราชการจังหวัด รองผู้ว่าราชการจังหวัด ตัวแทนส่วนราชการ ตัวแทนจากสถาบันอุดมศึกษา ภาคเอกชน) คณะกรรมการด้านการวิจัยพัฒนา และส่งเสริมการผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์ (ต้นน้ำ) คณะกรรมการด้านการบริหารจัดการสินค้าเกษตรอินทรีย์ (กลางน้ำ) คณะกรรมการส่งเสริมการตลาด การท่องเที่ยวเชิงเกษตรและเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ (ปลายน้ำ) และคณะกรรมการกำกับติดตามและประเมินผลการดำเนินงาน คณะกรรมการขับเคลื่อนการนำนโยบายไปปฏิบัติชุดนี้ มีข้อสังเกต คือ ภาคประชาสังคม และตัวแทนของกลุ่มข้าวอินทรีย์และเกษตรกรอินทรีย์ ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในคณะกรรมการที่ปรึกษาเท่านั้น มิได้เข้าไปมีส่วนในคณะกรรมการอำนวยการซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการกำหนดกรอบนโยบายและยุทธศาสตร์เกษตรอินทรีย์ของจังหวัด

รูปแบบการทำงานของคณะกรรมการ และสัดส่วนของส่วนราชการในคณะกรรมการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ อาจสรุปลักษณะของเครือข่ายของคณะกรรมการชุดนี้ ว่าเป็น “Semi - High density หรือ Semi - governed networks” เนื่องจากคณะกรรมการชุดนี้ แม้เป็นเครือข่ายที่ประกอบไปด้วยองค์กรหรือตัวแสดงที่หลากหลาย และมีเพียงองค์การเดียว คือ คณะกรรมการอำนวยการที่เป็นศูนย์กลางและมีการรวมอำนาจค่อนข้างสูง แต่กลับพบว่าตัวแสดงอื่น ๆ ในเครือข่าย โดยเฉพาะกลุ่มสหกรณ์ของผู้ปลูกข้าวอินทรีย์กลุ่มต่าง ๆ กลับมีการติดต่อสื่อสาร แลกเปลี่ยนข้อมูล องค์ความรู้ และซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตข้าวอินทรีย์ระหว่างกันอย่าง (กัญญา อ่อนศรี, 2563) ดังนั้น ตัวแบบการทำงานในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ของจังหวัดสุรินทร์ จึงเป็นแบบที่ใช้ความเข้มแข็งของภาคประชาสังคม กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์

และเครือข่ายของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ เป็นหลักในการส่งเสริมการปลูกและขยายพื้นที่ข้าวอินทรีย์ โดยมีภาครัฐให้การส่งเสริมการปลูกข้าวอย่างเข้มข้นในบางช่วงเวลา

จังหวัดยโสธร: จังหวัดยโสธรมีคณะกรรมการหลักในการนำนโยบายไปปฏิบัติ ได้แก่ “คณะกรรมการพัฒนาการเกษตรอินทรีย์วิถียโสธร” สัดส่วนของคณะกรรมการส่วนใหญ่จะประกอบไปด้วยตัวแทนจากส่วนราชการ โดยเฉพาะส่วนราชการสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์เป็นหลัก ประธานของคณะกรรมการชุดนี้ ได้แก่ ผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร ตัวแทนจากภาคเอกชน เช่นประธานหอการค้า ประธานสภาอุตสาหกรรม ประธานชมรมธนาคาร ส่วนตัวแทนภาคประชาชน หรือตัวแทนจากเกษตรกร คือ ประธานกลุ่มผู้ผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์จังหวัดยโสธร นอกจากคณะกรรมการชุดนี้แล้ว จังหวัดยโสธรยังได้แต่งตั้งคณะทำงานขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์วิถียโสธร ที่แบ่งเป็นคณะทำงานด้านการผลิตและรวมกลุ่มเกษตรกร (ต้นน้ำ) ด้านการแปรรูปและรวบรวมผลผลิต (กลางน้ำ) และด้านการตลาด (ปลายน้ำ) องค์ประกอบของคณะกรรมการชุดนี้เป็นไปในรูปแบบเครือข่ายระหว่างภาครัฐ ภาคเอกชน และตัวแทนจากกลุ่มเกษตรกรข้าวอินทรีย์มาตรฐานสากลทุกกลุ่ม

รูปแบบการนำนโยบายไปปฏิบัติอยู่ในรูปแบบที่ใกล้เคียง เครือข่ายที่มีความเชื่อมโยงในระดับสูง (High density) หรือ Participant - Governed Networks โดยงานวิจัยฉบับนี้จะขอนิยามว่าเป็นเครือข่ายที่มีลักษณะ “Semi - High density หรือ Semi - Participant - Governed Networks” เนื่องจากตัวแสดงในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์วิถียโสธรมีความเชื่อมโยงระหว่างกันด้วยการร่วมกันบริหารจัดการ การบริหารจัดการภายในเครือข่ายนี้ใช้วิธีการที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ในเครือข่ายการนำนโยบายเกษตรอินทรีย์ไปปฏิบัติของยโสธร มีองค์การที่ทำหน้าที่นำและเป็นตัวกลางในการติดต่อสื่อสาร แต่ก็ได้มีอำนาจผูกขาดการตัดสินใจในการกำหนดแผนหรือการกำหนดทรัพยากรได้ทั้งหมด และยังมีตัวแสดงบางตัวแสดงในเครือข่าย ได้แก่ กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่มีความเข้มแข็งบางกลุ่มมีความเชื่อมโยงกับภาคีอื่น ๆ ในเครือข่าย โดยเฉพาะหน่วยงานภาครัฐแบบไม่สมำเสมอ แต่ยังคงมีความเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ด้วยกันอย่างค่อนข้างเข้มข้น ตัวแบบการทำงานในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ของจังหวัดยโสธร เป็นตัวแบบที่ทุกภาคส่วนในจังหวัดภาคประชาสังคม กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ และเครือข่ายของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ และหน่วยงานภาครัฐทุกหน่วยงานในจังหวัด มีความเข้าใจถึงเป้าหมายร่วมกันในการพัฒนาจังหวัดให้เป็นเมืองเกษตรอินทรีย์ และร่วมออกแบบทิศทางการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของจังหวัดร่วมกัน ผนวกกับความต่อเนื่องด้านนโยบายส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของจังหวัด และการสนับสนุนอย่างแข็งขันของผู้ว่าราชการจังหวัด ที่ส่งผลให้ปริมาณและพื้นที่ข้าวอินทรีย์ รวมถึงเกษตรกรอินทรีย์ของจังหวัดขยายตัวอย่างต่อเนื่อง

จังหวัดอุบลราชธานี: ได้แต่งตั้งคณะกรรมการและคณะทำงานเพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน จังหวัดอุบลราชธานีจำนวน 2 ชุด ได้แก่ คณะกรรมการชุดแรก คือ คณะกรรมการอำนวยการขับเคลื่อนการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ประกอบด้วย ผู้ว่าราชการ

จังหวัด พระสงฆ์ หัวหน้าส่วนราชการของหน่วยงานในจังหวัด ตัวแทนจากสถาบันอุดมศึกษา ตัวแทนบริษัทประชารัฐรักสามัคคี ตัวแทนภาคเอกชน ตัวแทนภาคประชาสังคม ตัวแทนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ตัวแทนกลุ่มที่ผลักดันวาระอุบลราชธานีเมืองแห่งเกษตรอินทรีย์ และตัวแทนองค์กรพัฒนาเอกชนในระดับพื้นที่ คณะกรรมการอำนวยการทำหน้าที่ในด้านการรวบรวมฐานข้อมูล กำหนดยุทธศาสตร์และแนวทางการขับเคลื่อนเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นต้น คณะกรรมการชุดที่สอง คือ คณะทำงานขับเคลื่อนการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนในระดับพื้นที่ ประกอบไปด้วยคณะทำงานขับเคลื่อนเกษตรยั่งยืนในแต่ละด้านรวมถึงเกษตรอินทรีย์

จากองค์ประกอบของคณะกรรมการการนำนโยบายไปปฏิบัติของอุบลราชธานีเมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดยโสธร และสุรินทร์พบว่าองค์ประกอบของคณะกรรมการมีความหลากหลายกว่าสองจังหวัดข้างต้น แต่คณะกรรมการชุดนี้แทบไม่เคยมีการประชุมหรือติดต่อประสานงานระหว่างกัน (คณิงนุช กุลวงศ์, 2563) จังหวัดอุบลราชธานีหรือส่วนราชการที่เกี่ยวข้องเลือกวิธีการส่งเสริมชาวอินทรีย์และเกษตรอินทรีย์ ผ่านกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเป็นการเฉพาะ เช่น กลุ่ม PGS ประชากรรักสามัคคี หรือการสนับสนุนผ่านกลุ่มต้นแบบเกษตรอินทรีย์ มากกว่าจะใช้กลไกคณะกรรมการและคณะทำงานเพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ส่วนสาเหตุที่การส่งเสริมชาวอินทรีย์ของอุบลราชธานียังคงดำเนินต่อไปได้นั้น เกิดจากการทำงานในเครือข่ายชาวอินทรีย์ของแต่ละกลุ่ม และหน่วยงานภาครัฐก็จะส่งเสริมชาวอินทรีย์ผ่านการเชื่อมกับกลุ่มแต่ละกลุ่มโดยตรง ลักษณะของเครือข่ายจึงเป็นลักษณะที่แม้จะมีองค์การที่เป็นศูนย์กลาง แต่ต้องคัดหรือตัวแสดงอื่น ๆ ในเครือข่ายต่างมีการติดต่อ ส่งผ่านข้อมูลระหว่างกัน โดยแทบไม่ผ่านองค์การที่เป็นศูนย์กลาง จะมีเพียงบางองค์การเท่านั้นที่องค์การที่เป็นศูนย์กลางทำการสื่อสารหรือส่งผ่านข้อมูลให้ ลักษณะของเครือข่ายจึงเป็นเครือข่าย “ที่มีการรวมศูนย์ในระดับต่ำ (Low Centrality)” ตัวแบบการทำงานในการส่งเสริมชาวอินทรีย์ของจังหวัดอุบลราชธานี เป็นตัวแบบที่กลุ่มเกษตรอินทรีย์มุ่งเน้นสร้างความเข้มแข็งเฉพาะกลุ่มของตนเอง การสร้างความร่วมมือกับภาคส่วนอื่น ๆ เช่น ภาคประชาสังคมหรือภาคเอกชน จะเน้นไปในลักษณะการร่วมมือเฉพาะกับกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเช่นกัน

อภิปรายผล

จากการวิจัยสามารถอภิปรายผลการศึกษาวิจัยได้ดังต่อไปนี้

1. การพัฒนาการด้านเกษตรอินทรีย์และชาวอินทรีย์ทั้งในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง พบว่าการริเริ่มและส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยที่เกิดขึ้นมาเกือบ 3 ทศวรรษ ถูกริเริ่มและส่งเสริมโดยตัวแสดงจากภาคส่วนนอกภาครัฐ ไม่ว่าจะเป็นองค์กรชาวนา ภาคเอกชนเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทชัดเจนมาก การที่องค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนกลุ่มบุกเบิกชาวอินทรีย์ให้ริเริ่มปรับรูปแบบการทำการเกษตรมาสู่เกษตรอินทรีย์หรือจูงใจให้เกษตรกรมาปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเกษตรอินทรีย์ ด้วยเหตุผลด้านสุขภาพ

สิ่งแวดล้อม และเหตุผลด้านเศรษฐกิจ ซึ่งองค์กรพัฒนาเอกชนได้มีบทบาทในการสนับสนุนด้านองค์ความรู้ด้านการเกษตรและการบริหารจัดการตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ทำให้เกษตรกรในระยะปรับเปลี่ยนสามารถผ่านพ้นไปได้ โดยเงื่อนไขการสนับสนุนนั้นเป็นไปตามการใช้ตลาดเป็นโจทย์ในการสนับสนุนด้านองค์ความรู้ และฝึกอบรมเทคนิคการปลูกและการจัดการเกษตรต่าง ๆ

ผลจากการสนับสนุนและส่งเสริมดังกล่าวส่งผลต่อกลุ่มเกษตรกรในด้านเศรษฐกิจและสังคม กล่าวคือ ด้านสังคม ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของเกษตรกรอินทรีย์เพิ่มมากขึ้น และกลุ่มเกษตรกรเหล่านี้ต่างมีการติดต่อ ช่วยเหลือ รวมถึงแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ระหว่างกัน ด้านเศรษฐกิจ การส่งเสริมจากตัวแสดงนอกภาครัฐ ส่งผลให้กลุ่มเกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างสามารถปลูกข้าวอินทรีย์เพื่อส่งออกตั้งแต่ปี 2535 และบางกลุ่มมีศักยภาพในการส่งออกข้าวด้วยตนเองนับแต่ปี 2548 เป็นต้นมา ในขณะที่รัฐเริ่มมีนโยบายส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ในปี 2540 และเริ่มมีแผนยุทธศาสตร์ในการขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์อย่างเป็นรูปธรรมในปี 2551 จึงสะท้อนให้ถึงประสบการณ์ความเชี่ยวชาญ รวมถึงทักษะด้านการตลาดของภาคประชาสังคมและภาคเอกชนที่พัฒนาและสั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนานกว่าภาครัฐ การศึกษาของ Hérique, O. & Faysse, N. ได้ระบุถึงประสบการณ์และความเชี่ยวชาญขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย ว่ามีมากกว่าภาครัฐในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ (Hérique, O. & Faysse, N., 2020) อีกทั้งการศึกษาของ Donaldson, J. A. & Moore, J. D. ที่ยืนยันว่า องค์กรพัฒนาเอกชนทุกระดับที่เข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนให้คำปรึกษาแก่กลุ่มชาวนา สามารถช่วยให้ชาวนาสามารถปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวเคมีมาปลูกข้าวอินทรีย์ได้ (Donaldson, J. A. & Moore, J. D., 2017) อย่างไรก็ตาม การศึกษาในครั้งนี้มีข้อค้นพบที่มีความแตกต่างเพิ่มเติม คือ การเน้นบทบาทในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์โดยภาคส่วนนอกภาครัฐหรือภาครัฐภาคส่วนใดภาคส่วนหนึ่งเพียงลำพังนั้น ไม่อาจจะทำให้การส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ทำได้เต็มที่ กล่าวคือ แม้ภาคส่วนนอกภาครัฐจะมีความเชี่ยวชาญและประสบการณ์ด้านการส่งเสริมข้าวอินทรีย์มากกว่าภาครัฐ แต่การที่ภาครัฐเข้ามาสนับสนุนส่งเสริมข้าวอินทรีย์อย่างจริงจังนั้นถือเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะจะเป็นการรับประกันความต่อเนื่องในอนาคตของข้าวอินทรีย์ ด้วยเหตุที่ภาครัฐเป็นผู้ถือครองทรัพยากร แต่บทบาทการส่งเสริมที่หน่วยงานภาครัฐกำลังดำเนินการในพื้นที่อยู่ในขณะนี้ เป็นการแสดงบทบาทการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ซ้ำซ้อนกับองค์กรนอกภาครัฐที่มีความองค์ความรู้และประสบการณ์มากกว่า เห็นได้จากการดำเนินโครงการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ ของกรมการข้าว และกิจกรรมการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ที่ดำเนินการโดยกรมส่งเสริมการเกษตรผ่านเกษตรตำบล เกษตรอำเภอ ที่เน้นกิจกรรมการฝึกอบรม ให้ความรู้กับเกษตรกร เป็นต้น ภาครัฐของไทยจึงควรเน้นบทบาทหลักไปที่บทบาทด้านการสนับสนุนทรัพยากรให้กับภาคส่วนนอกจากรัฐในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์แทนรัฐ ภาครัฐควรมีบทบาทด้านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการเกษตร การศึกษาวิจัยด้านเกษตรอินทรีย์ ปัจจัยการเกษตรอินทรีย์ มาตรการการกระตุ้นและช่วยเหลือเกษตรกรอินทรีย์ เป็นต้น

2. ความสำคัญของกลไกหรือโครงสร้างการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับจังหวัดหรือในระดับพื้นที่ที่มีผลต่อการนำนโยบายส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ไปปฏิบัติ เหตุใดบางจังหวัดจึงสามารถขยายพื้นที่การปลูกข้าวอินทรีย์ได้มากกว่าจังหวัดอื่น ๆ เงื่อนไขหนึ่ง คือ ต้นทุนความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ของแต่ละจังหวัด อีกหนึ่งเงื่อนไข คือ รูปแบบและกลไกของเครือข่ายการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับจังหวัดตามที่ได้นำเสนอในหัวข้อรูปแบบการนำนโยบายไปปฏิบัติ ที่แต่ละจังหวัดมีลักษณะการจัดโครงสร้างแตกต่างกันทั้งในด้านการรวมศูนย์และการเชื่อมโยงระหว่างภาคส่วนต่าง ๆ (Gormley W. T. & Balla S. J., 2013) และบทบาทของผู้ว่าราชการจังหวัดนั้น ๆ ที่ส่งผลให้การส่งเสริมข้าวอินทรีย์ประสบความสำเร็จ กล่าวคือ ผู้ว่าราชการจังหวัดจะต้องมีความเข้าใจและให้ความสำคัญกับการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ การให้ความสำคัญนั้นอาจแสดงให้เห็นเป็นรูปธรรมผ่านการกำหนดให้เกษตรกรอินทรีย์เป็นประเด็นหลักในยุทธศาสตร์การพัฒนาของจังหวัดนั้น ๆ อีกทั้งยังมีการศึกษาของ Donaldson, J. A. & Moore, J. D. ที่กล่าวถึงความสำคัญด้านบทบาทของผู้ว่าราชการจังหวัด ว่าบทบาทของผู้ว่าราชการจังหวัดแต่ละจังหวัด มีผลต่อความก้าวหน้าหรือหยุดชะงักในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ในจังหวัดนั้น ๆ (Donaldson, J. A. & Moore, J. D., 2017) นอกจากนี้การให้ความสำคัญกับศึกษาเครือข่ายกลไกการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับจังหวัด ในฐานะหนึ่งในเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการนำนโยบายไปปฏิบัติในแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะช่วยให้คำสั่งหรือมาตรการการสนับสนุนข้าวอินทรีย์หรือเกษตรอินทรีย์ถูกนำไปปฏิบัติอย่างรวดเร็วนั้น ควรประกอบไปด้วยตัวแทนของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ตัวแสดงในกลไกการนำนโยบายไปปฏิบัติควรได้ร่วมกำหนดและออกแบบรูปแบบการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ในพื้นที่ เป็นต้น ดังตัวอย่างการศึกษาของ Hjern, B. & Porter, D. O. ที่กล่าวถึงความสำคัญของโครงสร้างของการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับพื้นที่ มีผลต่อความสำเร็จในการนำนโยบายไปปฏิบัติ (Hjern, B. & Porter, D. O., 1981)

พัฒนาการข้าวอินทรีย์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง เริ่มต้นด้วยการส่งเสริมจากภาคประชาสังคม และยังคงดำเนินการขยายสมาชิกกลุ่มของแต่ละกลุ่มอย่างต่อเนื่อง ในช่วงเวลาต่อมา ข้าวอินทรีย์ถูกสนับสนุนอย่างแข็งขันจากผู้ว่าราชการจังหวัดของจังหวัดบางจังหวัด แต่ระดับความเข้มข้นในการสนับสนุนก็จะผันแปรไปตามความเข้าใจและความสนใจของผู้ว่าราชการจังหวัดแต่ละคน หลายพื้นที่การส่งเสริมข้าวอินทรีย์โดยภาครัฐจึงประสบภาวะชะงักงัน ในขณะที่การดำเนินการของกลุ่มสหกรณ์ผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ในภาคเอกชนและภาคประชาสังคม ยังคงดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ต่อมาเมื่อเกิดยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ รวมถึงชุดนโยบายที่ได้รับระบุถึงการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของภาครัฐ (ที่ความเข้มแข็งของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างมีอิทธิพลต่อนโยบายของรัฐในด้านรูปแบบการส่งเสริมและขยายพื้นที่) ผลจากนโยบายของรัฐส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่และความตื่นตัวในการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างเป็นวงกว้างจนถึงปัจจุบัน

สรุป/ข้อเสนอแนะ

ภาครัฐควรปรับเปลี่ยนมุมมอง บทบาท และวิธีการใช้งบประมาณในการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์ของตน กล่าวคือ ภาครัฐควรปรับบทบาทจากผู้แสดงบทบาทหลักในการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์ ซึ่งซ้ำซ้อนกับภาคประชาสังคมและภาคเอกชน มาเป็น “ผู้อำนวยการความสะดวก” ให้กับตัวแสดงอื่น ๆ ด้วยการเปิดโอกาสและสนับสนุนงบประมาณ/ทรัพยากรให้กับภาคประชาสังคมหรือภาคเอกชน รวมถึงผู้นำชุมชน/ปราชญ์เกษตรอินทรีย์ ที่มีประสบการณ์ ภูมิปัญญา ความรู้ความเชี่ยวชาญ เกี่ยวกับบริบท เงื่อนไขและข้อจำกัดของพื้นที่นั้น ๆ เป็นอย่างดี ให้ดำเนินการในการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์แทนรัฐ ควบคู่ไปกับวิธีการใช้งบประมาณในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ ที่รัฐควรจะต้องมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้งบประมาณสนับสนุนกับกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ให้ผันแปรไปตามความถนัดหรือความต้องการของกลุ่ม และจะต้องควบคู่ไปกับการประเมินผลโดยใช้ผลงานเป็นตัวชี้วัด เช่น การเพิ่มหรือปรับลดเงินอุดหนุนของกลุ่มชาวนาอินทรีย์ตามจำนวนสมาชิกและพื้นที่ที่เพิ่มขึ้น การกำหนดทิศทางโครงการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ตามมาตรฐานต่าง ๆ ในอนาคต ภาครัฐควรต้องใช้ตลาดเป็นตัวกำหนดทิศทางและเนื้อหาของโครงการ เพื่อมิให้เกิดปัญหาด้านการตลาด และก่อนที่ภาครัฐจะกำหนดและประกาศใช้นโยบายด้านการเกษตรใด ๆ ภาครัฐควรต้องทำการศึกษาผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมที่จะเกิดขึ้นอย่างรอบด้านและถี่ถ้วน ว่านโยบายนั้นจะส่งผลกระทบต่อข้าวอินทรีย์และเกษตรกรอินทรีย์หรือไม่ ดังนั้น รัฐจึงควรมุ่งให้ความสำคัญกับบทบาทที่ภาคประชาสังคมและภาคเอกชนไม่สามารถดำเนินการได้ เช่น การออกระเบียบกฎหมายระเบียบกฎเกณฑ์ให้เอื้อต่อเกษตรกรอินทรีย์ การลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานทางการเกษตร การวิจัยและนวัตกรรมกรรมการเกษตร หรือสนับสนุนงบประมาณในโครงการที่ภาคประชาสังคมและภาคเอกชนมีข้อจำกัด

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้เรียบเรียงจากดุขุณีนิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาบทบาทภาคประชาสังคม ภาคเอกชน และภาครัฐในการนำนโยบายเกษตรอินทรีย์ไปปฏิบัติ: ศึกษากรณีการส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง” (A Study of Roles of Civil Society, Private Sector and Public Sector for Organic Agricultural Policy Implementation: A Case Study of Organic Rice in Lower North Eastern Region) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ขอขอบพระคุณ ศ.ดร. อัญญา ณ ระนอง อาจารย์ที่ปรึกษา รวมทั้งประธานกรรมการ และกรรมการสอบดุขุณีนิพนธ์ และขอขอบคุณตัวแทนภาคประชาสังคม ภาคเอกชน ภาครัฐ รวมทั้งผู้เกี่ยวข้องในการเก็บข้อมูลทุกท่าน ที่กรุณาให้ข้อมูลจนสามารถจัดทำดุขุณีนิพนธ์ฉบับนี้ได้สำเร็จ ล่วง

เอกสารอ้างอิง

- กัญญา อ่อนศรี. (22 พฤษภาคม 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดสุรินทร์. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- เกษมศักดิ์ แสนโกชน. (30 พฤษภาคม 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดสุรินทร์. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- คณิงนุช กุลวงษ์. (26 พฤษภาคม 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดอุบลราชธานีในมุมมองของภาคเอกชน. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- ฐิติวิษณุ เศรษฐพัฒน์ชัย. (26 สิงหาคม 2563). บทบาทของภาคเอกชนในการส่งเสริมนโยบายข้าวอินทรีย์ของจังหวัดสุรินทร์. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- นพดล ผุดผ่อง และคณะ. (23 พฤศจิกายน 2561). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดยโสธร (สนทนากลุ่มย่อย). (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- บุญเรือง พุทธบุตร. (14 กุมภาพันธ์ 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดยโสธร. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- บุญส่ง มาตขาว. (19 ธันวาคม 2562). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดยโสธร. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- พรรณี เสมอภาค. (1 มีนาคม 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดอุบลราชธานีในมุมมองของภาคเอกชน. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- พาทีน จันทสิงห์. (24 มกราคม 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดยโสธรในมุมมองของภาคเอกชน. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- ไพศาล แจ่มจำรัส. (3 ธันวาคม 2562). บทบาทของภาคเอกชนในการส่งเสริมนโยบายข้าวอินทรีย์ของจังหวัดยโสธร. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- วิฑูรย์ ปัญญากุล. (17 กุมภาพันธ์ 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ของประเทศไทย. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- ศิริพร สมยา. (19 มิถุนายน 2563). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดอุบลราชธานี. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- อังคณา บุญสาม. (29 พฤษภาคม 2562). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดยโสธรในมุมมองของภาครัฐ. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- อุบล อยู่หว่า. (20 พฤษภาคม 2562). การขับเคลื่อนการปลูกข้าวอินทรีย์ของประเทศไทย. (เพียงกมล มานะรัตน์, ผู้สัมภาษณ์)
- Donaldson, J. A. & Moore, J. D. (2017). Going green in Thailand: Upgrading in global organic value chains. Retrieved April 5, 2021, from https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/3042/, viewed on

- Food and Agriculture Organization of the United Nation (FAO). (2014). *FAO Statistical Year Book 2014. Regional Office for Asia and Pasific*. Bangkok: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Gormley W. T. & Balla S. J. (2013). *Bureaucracy and Democracy: Accountability and Performance (3rd edn)*. Thousand Oaks: CA: SAGE.
- Hérique, O. & Faysse, N. (2020). A large-scale public programme to promote organic rice farming in Thailand: building solid foundations to enable farmers to engage? *Org. Agr*, 11(June)27-40.
- Hjern, B. & Porter, D. O. (1981). *Implementation Structures: A New Unit of Administrative Analysis*. *Organization Studies*, 2(3): 211-227.
- Makita, R. & Tadasu, T. (2017). *Fair Trade and Organic Initiatives in Asian Agriculture: The Hidden Realities*. New York: Routledge.
- Udomkit, N. (2002). *Conventional Trade Versus Fair Trade: The case of Organic Rice*. In Conference Paper presented at The 8th International Conference of Thai Studies Rural Development on The Blurring of the Rural-Urban Frontier Nakhon Phanom, Thailand. Ramkhamhaeng University.